

АЗЕРБАЙДЖАНСЬКА ДЕМОКРАТИЧНА РЕСПУБЛІКА: УТОПІЇ ДЕРЖАВНОСТІ ТА РЕАЛІЇ ГЕОПОЛІТИКИ

В статті розглядаються зовнішньополітичні аспекти становлення і розвитку Азербайджанської Демократичної Республіки у 1918-1920 рр.

Ключові слова: Азербайджанська Демократична Республіка, турецька окупація, Бакинська комуна, Паризька мирна конференція, 11-а армія.

В статье рассматриваются внешнеполитические аспекты становления и развития Азербайджанской Демократической Республики в 1918-1920 гг.

Ключевые слова: Азербайджанская Демократическая Республика, турецкая оккупация, Бакинская коммуна, Парижская мирная конференция, 11-я армия.

The article discusses the foreign policy aspects of formation and development of the Azerbaijan Democratic Republic in 1918-1920 yr.

The keywords: Azerbaijan Democratic Republic, Turkish occupation, Baku commune, Parisian peaceful conference, the 11th army.

Постановка проблеми. Протягом століть територія Закавказзя була об'єктом гострого протистояння між Туреччиною, Персією (Іраном) та Росії. Переломним у зазначеному плані стало ХІХ ст., коли більша частина регіону увійшла до складу Російської імперії. Прагнення імперського центру зберегти контроль над чорноморськими портами Грузії і бакинською нафтою диктувало необхідність вести перманентну боротьбу з будь-якими виявами національних рухів в Закавказзі. Ситуація не змінилася на краще і після встановлення в Росії радянської влади. Діючи вже під гаслами інтернаціоналізму, Москва домоглася відновлення своїх позицій в регіоні спочатку через підписання двосторонніх угод з радянськими Грузією, Вірменією та Азербайджаном, а далі через державні структури СРСР. І справа полягала не лише у власне Закавказзі. Можна погодитися з В.Дегоевим, який пише: «Органічне включення Кавказу до тоталітарної системи СРСР перетворило його у геополітичний важіль встановлення прямого або непрямого радянського впливу на Близькому і Середньому Сході» [4, с.337]. Здобуття країнами Закавказзя незалежності у 1991 р. створило нову геополітичну ситуацію, проте не змогло гарантувати невтручання у їх внутрішні справи з боку порубіжних держав. Свідченням цього є агресія Росії проти суверенної Грузії у серпні 2008 р., активна антивірменська позиція Туреччини за часів нагірно-карабаського конфлікту тощо. Є величезні труднощі на міжнародній арені у сучасного Азербайджану. Не випадково, що характеризуючи стан відносин між Баку і Москвою, А.Юнусов назвав відповідний розділ своєї книги «Російсько-азербайджанські відносини: дружба і співробітництво на основі підозрливості і недовіри» [10]. Неможливість становлення реального суверенітету без чітко визначених зовнішньополітичних пріоритетів була доведена ще в недовгий період існування Азербайджанської Демократичної Республіки (1918-1920 рр.).

Метою дослідження є висвітлення зовнішньополітичних аспектів діяльності Азербайджанської Демократичної Республіки (АДР).

Аналіз актуальних досліджень. Проблематика діяльності АДР в радянській історіографії не знайшла належного відображення, оскільки зазначена республіка була прямим військово-політичним противником Бакинської комуни і тому апріорі була віднесена до числа самопроголошених «вузькокласових буржуазних» державних утворень. Історія Азербайджану 1918-1920 рр. розглядається сучасними російськими дослідниками виключно крізь призму боротьби мусаватистів проти російської присутності на Кавказі. Такими є праці О.Широкорада і О.Шишова [8; 9]. Карабаський вектор зовнішньої політики АДР проаналізований в роботі М.Жирохова [5]. У дослідженнях сучасних азербайджанських істориків [1; 2; 6] домінує прагнення довести демократичний характер зовнішньополітичних заходів керівництва АДР.

Виклад основного матеріалу. Падіння самодержавства та приход до влади Тимчасового уряду об'єктивно сприяли піднесенню національно-визвольних рухів в Закавказзі. Повною мірою це стосується і тюркомовного Азербайджану, де роль консолідатора національних прагнень взяла на себе створена у 1911 р. партія «Мусават». Через тиждень після збройного повстання в Петрограді, 31 жовтня 1917 р. на розширеному засіданні Бакинської ради робітничих, селянських і солдатських депутатів з ініціативи її керівника – більшовика С.Шаумяна зазначена рада проголосила себе єдиним органом влади в місті і прийняла резолюцію про визнання російського Раднаркому. Проте реально Бакинська рада контролювала лише територію Бакинського повіту. На решті території Азербайджану владні повноваження здійснював створений 15 листопада 1917 р. Закавказький комісаріат на чолі з Є.Гегечкорі. До складу останнього входили й тюркимусульмани Ф.Хан Хойський, М.Ю.Джафаров, Х.Хасмамедов, Х.Мелік-Асланов [7, с.22]. Бакинська рада заявила Є.Гегечкорі про невизнання влади комісаріату. 16 грудня декретом РНК С.Шаумян був призначений тимчасовим надзвичайним комісаром у справах Кавказу. Таким чином, наприкінці 1917 р. на території Азербайджану склалося двовладдя: зорієнтована на радянську Росію і підтримувана вірменами Баку Бакинська рада, з одного боку, і доволі еkleктичний за складом та позбавлений чітких зовнішньополітичних пріоритетів Закавказький комісаріат, з іншого.

12 січня 1918 р., обговоривши питання про політичне становище, комісаріат прийняв рішення про створення Закавказького сейму як органу законодавчої влади Закавказзя. Підписання 3 березня 1918 р. Брестського миру призвело до кризи Закавказької федерації, адже його умовами передбачалася окупація турецькими військами частини вірменських і грузинських земель. Логічно, що більшістю голосів Закавказький сейм заявив про невизнання правомочності брестських домовленостей. В той же час розпочатий у березні 1918 р. наступ турків у Грузії і Вірменії зніщював сплеск пантюркистських настроїв в Азербайджані. До того ж, принаймні на думку лідерів «Мусават», турецькі війська могли стати союзниками азербайджанських мусульман у їх боротьбі проти Бакинської ради.

З 30 березня по 1 квітня 1918 р. в Баку відбулися збройні зіткнення між азербайджанцями і вірменами міста. Цікаво, що в радянській історіографії зазначені події трактувалися як антирадянський заколот. Аналогічною є точка зору і ряду сучасних російських дослідників. Так, О.Широкорад безапеляційно заявляє, що 30 березня «мусаватисти підняли бунт проти Ради» [8, с.95]. Азербайджанські ж історики сприймають «березневі події» як заздалегідь сплановану вірменами акцію, жертвами якої стали понад 10 тисяч чоловік [6, с.10]. В будь-якому випадку кривавий конфлікт став підставою для створення бакинськими більшовиками у союзі з лівими есерами надзвичайного органу влади – Бакинської Ради народних комісарів на чолі з С.Шаумяном.

Однак час перебування при владі так званої Бакинської комуни виявився нетривалим. Вже у травні 1918 р. розпочався наступ на Баку 13-тисячної турецької армії, яка діяла в союзі з 5-тисячними збройними формуваннями мусаватистів [8, с.96]. Не дивлячись на приблизно аналогічну чисельність армії бакинських комунарів, пробільшовицькі сили азербайджанської столиці не змогли чинити належного опору. В розпал турецького наступу – 26 травня - припинив своє існування Закавказький сейм. Наступного дня члени його мусульманської фракції прийняли рішення проголосити незалежність Азербайджану, проголосивши себе Тимчасовою Національною радою країни. Тоді ж були обрані президія і голова Національної ради, яким став М.Е.Расулзаде. 28 травня 1918 р. була проголошена суверенна Азербайджанська Демократична Республіка. Її перший уряд очолив Ф. Хан Хойський. Членами уряду стали Х.Султанов, М.Г.Гаджинський, Н.Усуббеков, Х.Хасмамедов, М.Ю.Джафаров, А.Шейх-уль-Ісламов, Х.Мелік-Асланов, Д.Гаджинський. Характерно, що Ф.Хан Хойський, бажаючи уникнути звинувачень в недемократичності керівництва, на поліг на коаліційному складі уряду. Тому міністерські портфелі дісталися не тільки мусаватистам, але й членам партій «Іттіхад», «Гуммет» та «Мусульманський соціалістичний блок».

Проте на той час суверенітет АДР був примарним. Жоден уряд не виявив бажання визнати державу, що не мала ані власної армії, ані столиці. Офіційний Стамбул також не виявив особливого інтересу до незалежності Азербайджану. Ф. Хан Хойський і його кабінет були лише пішаками в політичній грі турецького військового командування в особі Енвер-паші і Нурі-паші, які прагнули перш за все відновити в регіоні престиж Туреччини і сприяти реалізації пантюркистської програми [3, с.143].

Між тим наступ турецько-азербайджанських військ – «Армії ісламу» - на Баку тривав. Наприкінці червня 1918 р. після переможної для них битви біля Геокчая мусульманські формування вийшли до передмість азербайджанської столиці. За відступаючими частинами комунарів тягнулися і вірмени з навколишніх районів. 25 липня на надзвичайному засіданні Бакинської Ради опоненти більшовицького уряду – блок есерів, меншовиків і дашнаків – прийняли більшістю голосів резолюцію «Про запрошення до Баку англійців і утворення влади з представників всіх соціалістичних партій». Більшовики відмовилися від участі в коаліції і влада в Баку перейшла до рук так званої Диктатури Центрокаспію. Однак навіть прибуття до міста нечисленного британського контингенту військ не змогло загальмувати просування «Армії ісламу». З іншого ж боку, на політичній карті Азербайджану з'явився новий гравець – Велика Британія.

15 вересня 1918 р. турецько-азербайджанська армія під командуванням Нурі-паші увійшла до Баку, після чого в місті сталися масові вбивства і пограбування серед вірменського населення. Згодом туди з Гянджи перебрався й уряд АДР.

Завершення бойових дій проти Бакинської комуні далю можливість керівництву республіки приступити до встановлення своєї влади в Нагірному Карабасі, де Перший з'їзд вірмен Карабаху проголосив край незалежною адміністративно-територіальною одиницею. Після відхилення III з'їздом вірмен Карабаху турецького ультиматуму щодо роззброєння вірменських формувань мусульманські збройні загопи оволоділи Шушею, відтіснивши своїх противників у гірські райони [5, с.11-12].

30 жовтня 1918 р. Туреччина капітулювала перед Антантою, підписавши так зване Мудреське перемир'я. Останнє передбачало евакуацію турецьких військ із Закавказзя і окупацію британцями Баку. 16 листопада, після відходу турків, була відновлена діяльність Національної ради Азербайджану. Наступного дня в азербайджанській столиці висадилися війська 39-ї британської піхотної бригади під командуванням генерала-майора В.Томсона, який згодом проголосив себе військовим губернатором Азербайджану.

Період англійського володарювання в Баку неоднозначно вплинув на державотворчі процеси в АДР. Адже, з одного боку, британський військовий губернатор визнав уряд Ф. Хан Хойського єдиною законною владою в республіці, а з іншого – домогся переведення військового міністерства АДР із столиці в Гянджу. В.Томсон намагався взяти під свій контроль і ситуацію у Нагірному Карабасі. 15 січня 1919 р. до остаточного розв'язання спірних питань на Паризькій мирній конференції він призначив генерал-губернатором краю відомого вірменофоба Х.Султанова. Відчувши підтримку Великої Британії, яка була зацікавлена у бакинській нафті, азербайджанське керівництво ввело свої війська в Шушу, Ханкенді, Аскеран і Карягино [5, с.13].

Не менш важливими для Баку були відносини з мусульманами Дагестану. Азербайджанські власті аж до кінця існування АДР стверджували, що південна частина Дагестану з тюркським населенням Самурського, Табасаранського і Кюринського округів була свого часу штучно відокремлена від Бакинської губернії. Та й мусульманське населення Південного Дагестану, Караязи і Борчали виступало за приєднання до АДР [2, с.302].

На міжнародній арені молода азербайджанська дипломатія вела запеклу боротьбу за визнання АДР учасниками Паризької мирної конференції. Парламент затвердив склад делегації на чолі з А.Топчибашевим для участі в роботі конференції. Керівник азербайджанської делегації вручив президенту США В.Вільсону копію меморандуму, яка була представлена в Парижі. Документ складався з трьох частин: Меморандуму про

незалежність Кавказького Азербайджану з описом його кордонів, Меморандуму про економічний стан і фінанси Азербайджану, Меморандуму про етнічний склад населення Азербайджану з діаграмами і етнографічною картою [1, с.100].

В ході роботи конференції були врегульовані відносини АДР із сусіднім Іраном, який мав солідні територіальні претензії до Азербайджану і навіть намагався включити його до складу іранської держави.

Проте головної мети – досягнення визнання переможцями АДР азербайджанській делегації довго не вдавалося досягти через так зване «російське питання». Країни Антанти були зацікавлені у збереженні «єдиної і неподільної» білогвардійської Росії. А це, відповідно, ставило під сумнів сам факт існування не тільки АДР, але й незалежних України, Грузії, Вірменії, Естонії, Латвії, Литви, Горців Північного Кавказу. Лише активність дипломатів зазначених держав, а також загроза більшовицького вторгнення на їх території застала «велику трійку» Паризької мирної конференції переглянути свої позиції. 15 січня 1920 р. А.Топчибашев був ознайомлений з рішенням Верховної Ради конференції про визнання АДР де-факто [1, с.101].

Процес подальшого державотворення в Азербайджанській Демократичній Республіці був перерваний вторгненням радянських військ. Ще в середині квітня 1920 р. війська Червоної армії, переслідуючи залишки денікінців, підійшли до північних кордонів Азербайджану. Скориставшись тим, що АДР практично всі наявні сили тримала на карабаському напрямку, 11-а армія РСЧА 27 квітня перетнула азербайджанський кордон, а наступного дня, не зустрічаючи опору, увійшла до Баку. Демократичний Азербайджан припинив своє існування. В республіці була проголошена радянська влада.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Азербайджанська Демократична Республіка, починаючи з моменту її проголошення, стала заручником складних зовнішньополітичних факторів. Самою своєю появою на політичній карті світу АДР була зобов'язана Туреччині, розбудова державності відбувалася під пильним контролем британської військової адміністрації, дипломатичне визнання залежало від позиції країн Антанти на Паризькій мирній конференції. За таких умов і ліквідація АДР внаслідок більшовицької агресії може бути сприйнята як закономірний результат ускладнення геополітичної ситуації в Закавказзі. Перспективи подальших досліджень зазначеної проблеми вбачаються у висвітленні діяльності азербайджанської делегації на Паризькій мирній конференції, де зовнішньополітична доктрина АДР була представлена у найбільш концентрованому вигляді а також у ретельному вивченні характеру двосторонніх відносин демократичного Азербайджану з антибільшовицькими силами колишньої Росії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920) / ред. колл. Ф.Максудов и др.- Баку: Элм, 1998.- 316 с.
2. Алиева С. Азербайджан и народы Северного Кавказа (XVIII – начало XXI вв.) / Севиндж Алиева.- Баку: Ин-т Истории НАНА, 2010.- 620 с.
3. Баберовски Й. Враг есть везде. Сталинизм на Кавказе / Йорг Баберовски; [пер. с нем. В.Т.Алтухова].- М.: РОССПЭН, 2010.- 855 с.
4. Дегоев В.В. Большая игра на Кавказе: история и современность. Статьи, очерки, эссе / Владимир Владимирович Дегоев.- М.: Русская панорама, 2003.- 512 с.
5. Жирохов М.А. Карабах: земля раздора / Михаил Александрович Жирохов.- К.: Румб, 2009.- 264 с.
6. Мусаева Т.А. Геноцид, учиненный над азербайджанским народом в марте 1918 г. / Т.А.Мусаева, А.А.Мамедов //Исторические факты о деяниях армян на азербайджанской земле: Сб. ст. – Баку: Нурлан, 2003.- 358 с. – С.6-11
7. Рзаева Г. Революция в Закавказье (1917-1918 годы) / Г.Рзаева // Віче.- 2010.- №6.- С.21-23
8. Широкоград А.Б. Кавказский капкан. Цхинвал – Тбилиси – Москва / Александр Борисович Широкоград.- М.: Вече, 2009.- 352 с.
9. Шишов А.В. Схватка за Кавказ. XVI- XXI века / Алексей Васильевич Шишов.- М.: Вече, 2007.- 480 с.
- Юнусов А. Азербайджан в начале XXI века: конфликты и потенциальные угрозы / Ариф Юнусов.- Баку: Институт мира и демократии, 2007.- 245 с.